

տիւ, 16 — 18՝ Ամստիւ-Գարահայրա, Եւգոնիւս
Ունիւ, Սեբաստիա-Կերաստն. 44՝ Զմիւռնիա-
Ղանիւ, 50՝ Ղանիա-Ատարիւ. 52՝ Ղանիա-Ցար-
սոն-Մերսին, 54 — 7՝ Ղանիա-Կեսարիա, Կեսա-
րիա-Բոր-Էրէզլի, Կեսարիա-Մերսին, ևն. 62
— 3՝ Սէէ-Ֆէէ-Գարաման ու Ուբա. Նոյնպէս
բուն Հայոց բաժնին մէջ՝ Rte. 91 — 96, այս-
ինքն Սեբաստիա-Տիգրիկ-Անի-Մայասիա-Շամ-
շատ-Բիրէրիկ. Սեբաստիա-Զէլթուն-Մարաշ.
Սեբաստիա-Խարբերդ-Տիգրանակերտ-Մարտին,
Սեբաստիա-Հաճին-Սիւ. Կեսարիա-Ալպիստան
Խարբերդ եւ Անտի-Ցարսոս) Վերը յիշուած
հիւպատոսներու, եւ յատկապէս Everett եւ
Devey հիւպատոսներու գործակցութեամբ
գրուած եւ Հայոց աշխարհի եւ Անգղիական
մնացեալ ուղիները, բաւական ընդարձակօրէն
(Rte. 67 — 90.) զորոնք երկար ըլլաւ մի առ
մի յիշել, (Հմտ. սակայն՝ route 67 — 72՝ Ցրա-
պիզուն Կարին այլեւայլ ուղիներով. 73 եւն՝
Կարնէն այլեւայլ ուղղութեամբ, այսպէս զէպ ի
Բաթում) Թորթում-Արգուին ճամբով, Կարի-
նէն Կարա-Աղէքասնգրողով-Տիգրիս, Կարնէն Գաւ-
րէժ՝ Բայազետի ուղիով, Կարնէն-Վան եւ Խոյ,
Կարնէն՝ Մուշ-Բաղէշ-Սղերդ եւն, դարձեալ
Կարնէն Երզնկայի վայրէն Անի-Խարբերդ-Տիգրա-
նակերտ, Կարնէն Սեբաստիա, ևն. Rte. 77՝
Կարա-Անի-Աղէքասնգրողով, 78՝ Աղէքասնգրո-
ղով-Անատիայ-Տիգրիս, 80 — 81, Բայազետ-Էջ-
միածին-Տիգրիս, Բայազետ-Վան. 82 — 6՝ Վանէն
պէսպէս ուղղութեամբ մինչեւ Ուրմիա, Մուսուլ,
Միլադետք եւն. ի վերջոյ՝ 97 — 99 Ամասիյի,
Մարաշի եւ շրջակայից գծերը, որոնց վրայ
աւելցրնելու եւ նաեւ Rte. 64 — 6, եւ ուրիշ-
ներ) Արգէն այս համառօտ ցուցակագրութիւնն
ալ կը ցուցնէ որ Հայոց բաժինը բաւական ըն-
դարձակ տեղ մը կը գրաւ ուղեցոյցին մէջ.
Յատկապէս Devey հիւպատոսին գրէն են դար-
ձեալ Հայ եւ քուրդ սովորական բառերու հաւ-
աքումը (Հմտ. էջ 78 — 80.) եւ իրմ են դար-
ձեալ տեղեկութիւններ այլեւայլ քաղաքաց (Կա-
րին, Վան, Բաղէշ եւ Տիգրանակերտ) ինչպէս
նաեւ առ հասարակ Հայոց եւ Քրդաց մասին:
Կը թողունք յիշել միւս մասերու գործակից-
ները:

Այսպիսի ուղեցոյց մը պէտք է որ ճոխ ըլ-
լայ բազմաթիւ քարտէսներով, յատկապէս
րով եւ նմանօրէն: Այս կողմանէ անշուշտ
հարուստ է ներկայ գիթս. բայց նաեւ գծու-
րին էր՝ նկատելով պարագաները՝ շատ աւելին
պահանջել, ինչպէս կը պահանջեն եւրոպական

ուղեցոյցներէն: Հոս յատուկ մտք քաղաքի յա-
տակագիծ մ'ունի միայն Զմիւռնիա, եւ բաց
աստի՝ յատակագիծ մը Պոտերիայի աւերական
(գծուած է. Հումանի կողմանէ) Միացեալ քանի
մ'աւերակ նշաններու քաղաքաց տեղագրական-
յատակագիծները պարզ ընկատպներ են, այս-
պէս՝ հատեան հնութեանց համար Պողաթքէյ
(էջ 22) եւ Էյուիկ (էջ 28.) յունականներէն՝
Պերգաման եւ Եփեսոս (էջ 86, 96.) փռլագա-
կան յիշատակարանաց տեղագրական քարտէս
մը (էջ 135.) հին Ասորեստան (էջ 295) եւ
Բաբելոն (էջ 308.) Կան նաեւ քանի մը ընկա-
տիպ (եւ իշ ալ շատ յաճող) նկարներ հատեան
եւ փոխգական յիշատակարանաց եւ նմաննե-
րու. (Հմտ. էջ 22 — 30, 137 — 8, 159, ևն.)
Այս ամէնը ինչպէս կը տեսնուի, մէկ կողմանէ
գրեթէ ոչինչ եւ հնագոյն դասական կողմանց
համար: Միւս կողմանէ այն աշխարհաց արդի
նաեւ մեծագոյն քաղաքաց մեծամասնութեան
ներկայ վիճակը տակաւին այնպէս է որ հաւա-
նօրէն որեւէ ընդհանուր յատակագիծ հաղիւ
հոս հոն հոյուսթիւն ունենայ առ հասարակ:
Ուստի օտար Ուղեցոյցէ մ'աւելի պահանջել բա-
նաւոր է: Բիշ մ'աւելի բազմաթիւ եւ լաւա-
գոյն են աշխարհագրական քարտէսները: Բացի
գրքին կողքին կից կրկին քարտէսներէն Ցաճ-
կական Ասիոյ եւ Արեւմտեան փոքուն Ասիոյ,
գրքին վերջը կցուած է՝ Արեւելեան փոքուն
Ասիոյ, ընդարձակագոյն քարտէս մը՝ երեք մասի
բաժնուած. (մերձաւորապէս վերէն վար Բոլի-
Սիվիէ-հիսար-Ագ հիսար եւն գծէն սկսեալ մինչեւ
Սեւանայ եւ Ուրմիոյ լճերուն գիծը.) Ասոնցմէ
շատ գրքին մէջ կան Կիլիկիոյ եւ շրջակայից երեք
լաւ քարտէսներ՝ Կեսարիա եւ Կիլիկեան Դրունք,
Արեւելեան Կիլիկիա ու Ամասոս լերինք, եւ Ան-
տիատարոս: Քարտէսներն ընդհանրապէս յա-
ջող են:

Ուղեգրութիւնն եւ ուղեցոյց-ճամբաները
բաժնուած են չորս բաժնի. այսինքն՝ «Արեւ-
մտեան Անատոլիա» (ուղի 1 — 66) «Արեւմտեան
Անատոլիա եւ Անգրկաւկաս» (ուղի 67 — 99.)
Հիւսիսային Ասորիք, Միլադետք եւ Պարսկաս-
տան (ուղի 100 — 19.) եւ վերջապէս Միջերկրա-
կանի կղզիները (ուղի 1 — 23)՝ որչափ ցաճկաս-
տանի կը վերաբերին, ինչպէս կը տեսնուի՝ ուղե-
ցուցէն դուրս մնացած են ցաճկաստանի միւս մա-
սերը՝ Կ. Պոլիս եւ շրջակայք (նաեւ Պրուսա եւն.)
բուն Ասորիք եւ Պաղեստին, Արաբական կողմերը
եւն: Ասոնց մէկ մասին արդէն առանձին Ուղե-
ցոյցներ կան միեւնոյն ձեռնարկութեան կողմանէ

եւ նոյն ոճով¹, որոնց վրայ մենք հոս չենք ծանաւանար:

Իւրաքանչիւր բաժնի սկիզբը գրուած են ընդհանոր տեղեկութիւններ՝ աշխարհաց բնութեան, հնագոյն պատմութեան, ժողովրդաց եւ յարակցաց մասին: Բնականապէս ընդարձակագոյնն է առաջին ընդհանուր տեղեկագրութիւնը, որ ներառուած է մինչեւ ժամանակներս: (առանձինն էլ 1—88): Փոքրոն Ասիոյ պատմութիւնը՝ իւր համառոտութեամբն ալ՝ լաւ գրուածք մըն է (§ 10), սկսելով Հատերէ եւ Գոհագացիներէ մինչեւ նորագոյն ժամանակներս: Հոս մոռցուած չէ նաեւ. Հայաիրիկիոյ կամ Բուրսինեանց պատմութեան գոնէ ուրուագիծ մը (էջ 51—2): Բուն Հայոց վերաբերեալ ներառութիւնն է ի հարկէ Երկրորդ բաժնին սկիզբը. (էջ 193—9.) ուր համառօտ ի նկատի կ'առնուին այն կողմանց աշխարհագրութիւնը, պատմութիւնը, ժողովրդաց, կլիմայ եւն: Հայ պատմութիւնը կը սփռի մինչեւ անգամ Ուրարտացոց արքայից յիշատակութեամբն: Համեմատաբար ընդարձակ բռնուած է Քսենոփոնեանց Բիւրուն անցքը՝ ջաւալով այն ուղեգիծը ճշգրտել ներկայ տեղեանց անուանակոչութեամբը, կէտ մ'որոշն մասին նաեւ գիտնոց մէջ տակաւին տարաձայնութիւնը կան: Անգիրով կ'ապր պատմութիւնը, Ազգագրական բաժնին (§ 11) մէջ բնականապէս մեծ տեղ կը բռնեն Խայամը. որոնց մէջ՝ Թուրքերէն ետքը՝ համեմատաբար ընդարձակ տեղի տրուած է Քրդաց, իսկ Բարսանեից բաժնին մէջ՝ ի հարկէ Յունաց, Հայոց (էջ 75—82) եւ Սորոսոց. միշտ չմոռնալով փոքր ցեղերը:

Թերեւս կ'արժէր հոս քիչ մ'աւելի մանրամասն տեսնել թէ ինչ կ'ըսուի Հայ ցեղին մասին գրքի մը մէջ, որ ի հարկէ բազմաթիւ անձանց ձեռքը պատկերով՝ կրնար եւ կրնայ ազգել անոնց վրայ, որ դիւրութիւն չունին աւելի ի մերձուտ ճաննալու իրենց օտար ցեղ մը: Ընդհանրապէս կրնանք նաեւ հոս գոհ ըլլալ, թէ եւ ոչ ամէն կէտ հաւասարապէս շփոթ ու գոհացուցիչ ըլլալ: Հայոց թիւը Ուղեցոյցն կը դնէ, ինչպէս սովորաբար կ'ընդունուի, մերձաւորապէս չորս միլիոն, որոնց կէսէն աւելին բուն հոգին

վրայ (բոս Ուղեցոյցին՝ «Արեւելեան Անատոլիա», կոչուած.) դարձեալ իբր չորս հարիւր հազար՝ Եւրոպական ցաճկաստան եւ մօտակալքը (Ա.Պ. եւն.) 1,200.000 ի կողմէս — որ մերձաւորապէս շիջող եւ գրքիս յօդինման աստի. — եւ ձեռքեալ փոքր թիւ մ'ի Պարսկաստան եւ ի սիւրիւս: Թուրքս, — ինչպէս նաեւ բովանդակ գրոց մէջ քաղաքաց եւն բնակչութեան թիւները, — միայն մերձակոռ են բնականապէս: Եւ այլազգ կարելի չէր եւ չէ այսօր ալ այնպիսի տեղերու համար, ուր վիճակագրական դիւանք հազիւ քանի մը տեղ գոյութիւն ունին. իսկ բուն վիճակագրութիւն (բառիս եւրոպական իմաստով) տակաւին շատ հեռի է իրական գոյութիւն ունենալէ: Նոյն իսկ Անգրկաւկաս, (որչաք մեզի ծանօթ է) թէ եւ անհամեմատ լաւագոյն՝ բայց միշտ տակաւին անբաւական վիճակագրութիւն մ'ունեցած է նոյն իսկ մերձակոռ անցելըն մէջ: «Անատոլիոյ», Պարսկաստանի եւ նմանեաց համար չենք կրնար պահանջուիլ ըլլալ: Հայոց հնագոյն կրօնից, եկեղեցոյ, եկեղեցական եւ ազգային վարչական կազմակերպութեան եւ ձեռնեաց մասին գրուածք սովորականն է՝ նոյն անճշգրտութեամբն ալ, ուր մանրամասնութեանց մէջ չենք ուզիր մտնել: Յաւով տեսանք տեղեկութիւնս (գոյախտաբար շատ մաստր ճիշդ) թէ հայ դիւանքի քահանայք, որ derder կը կոչուին եւ վանականք յաճախ տգէտ են, թէ եւ, — կ'աւելցուի, — վերջերս մեծ ջանքեր եղած է անոնց կրթութիւնը զարգացնելու: Չենք գիտեր՝ որչաք ճիշդ է դիտողութիւնս՝ «Բազմաթիւ են հարուստ վանքերն՝ ունին խառագոյն կանոններու տակ քան Յունաց վանքերու մէջ», Թէ գրողը բողոքական անգղիացի մըն է յայտնի է անկէ ալ որ իրեն համար յատուկ նշանակելի երեւցած են որեւէ հնագոյն եկեղեցոյ համար ալ բնական բաները. այսպէս թէ հայ եկեղեցին կը ճաննայ Աստուածամօր եւ սրբոց յարգութիւնը (— որ սխալ կերպով իբր adoration կը նկատուի հեղինակէս) թէ եկեղեցիք կը զարգարուն պատկերներով, խորանները՝ հարուստ զարդանքներով, թէ գոյութիւն ունին խառուրանութիւն եւ ապաշխարանք. պահք խառի կը պահուին, ուխտաւնացութիւնք ի ծագիլի են եւ նմաներ: Եւ անշուշտ նոյնպիսի հայեցակէտով մըն է որ կը գրուի՝ «Գահնց եւ ամական օրերը բազմաթիւ են եւ պատրուակ մըն են չաշխատեալու», Վերջինս ինքնին հակասութիւն մըն է Հեղինակին ալ առած այն տեղեկութեան թէ Հայք

¹ Այսպէս այս «Murray's Handbooks for Travelers» հասարման մաս եւ, ինչպէս կը յիշուի Յայտարարութեանց բաժնին մէջ, նաեւ՝ Constantinople-Brusa and the Troad (12 տարեամբով եւ յատկագրով.) եւ Syria and Palestine, a revised edition, ed. Mary Brodriok. (26 տարեամբով եւ յատկագրով.) Գտն նաեւ նման ուրիշ գործեր, վրոնք աւելորդ է հոս յիշել:

ստուգիւ ժրպան եւ աշխատասեր ժողովուրդ մըն են: Բայց դժբախտաբար կարծեմք բոլորովն անհիմն չէ հետեւեալ գատաստանը թէ եկրակի եւ սրբապան օրերը եկեղեցիները լեցուն կ'ըլլան, բայց եկեղեցւոյ մէջ ոչ միշտ պատշաճ յարգանքներ կ'աւանդուին: (Իւր բառերն են՝ the congregations are not always very reverent.) Թէ հայ գիւղացին շատ մը սնտոխապաշտութիւններ ունի, կը հաւատայ շար աշքի, հմայուլի եւնայի եւ նմաններու, ծանօթ է. թէ եւ ստնք ըստ ինքեան ոչ հայ գիւղացւոյն միայն ինքնաշտուոյ էն եւ ոչ ալ արեւելցւոյն ընդհանրապէս. նոյնները՝ երբեմն քիչ մը տարբեր ձեւի տակ՝ անծանօթ չեն եւրոպականաց ալ: Բայց մասամբ անհասկացողութեան եւ մասամբ չեղեմակի վերոյիշեալ կրօնական տեսակիտին հետեւութեամբն է դարձեալ որ սնտոխապաշտութեանց հետ մէկ շնչով կը յիշուին բոլորովն ուրիշ կարգի սովորութիւնք. այսպէս Սրբոց Նշխարաց յարգութիւնը, մատաղի սովորութիւնը, "ամառուան օր մը, իրարու վրայ ջուր ցաւելն ու աղւնէն թոցընել (Վարդապետ.)" Ցեռունընդառնելու լուսաւորութիւնն ուր, կ'ըսէ, "կանայք իրենց աղայք բոցերու վրայէն կ'անցընեն եւ աղկուղք վրայէն կը ցաւկեն": Կարծեմ՝ քիչ մնացած է որ չեղեմակը մտքէն անցընէ: Մի՛ գուցէ հին սեմական աղայագոհին մնացորդ մ'ըլլայ ասիկայ: Թէ ստուգիւ կայ սեղ սեղ սովորութիւն՝ գիւղէն դուրս ելել, արագիւններու գալուստը՝ իրրեւ գարնանաբեր՝ գիմաւորելու, չենք գիտեր ճշգիւ. բայց ի վերջոյ անմեղ բան մըն է: Ըստ աւելի անհաւատալի է մեզ թէ նոյնպէս գտնուին տեղեր, ուր չայք՝ Մահմադականաց պէս՝ արտերու վրայ գանգեր դնեն՝ պողպատեութիւնն անցընելու մօտ: Թամնայն դէպ, եթէ գտնուի ալ հոս հոն նման սովորութիւն մը, գտնէ իրրեւ համա. հայական նկատել կարելի չէ:

Քանի մը խօսք ալ հայ գիւղացւոյ մասին: Ուղեցոյցն ուղղութեամբ մտադիր կ'ընէ թէ Արեւմտեան Անատոլիոյ մէջ որչափ ալ Հայեր գտնուին, (նաեւ առանձնական գիւղեր), բուն հայ գիւղացի բնակչութիւնը կը սկսի խտանուան (Անկիւրոյ մօտ) եւ անկէ արեւելք: Ասի ժամանակ ալ է պատմութեան ընթացքին. վասն զի հայ ժողովրդեան հայրենի բնակավայրն եղած է (շատ խորին հնութեան խնդիր. ներք թողով) պատմական ժամանակի մէջ Աղիւս գետէն արեւելք. թէ եւ պատմական պատգապք ստիպած են շարժել երբեմն նաեւ

ուրիշ ուղղութեամբ: Հայ գիւղացին, կ'ըսէ, "լաւ երկրագործ է, խելացի (intelligent), աշխատասեր եւ շորաբեկ. բայց չափազանց տգէտ եւ սնտոխապաշտ": Ցգիտութիւնը դժբախտաբար ճիշդ է. թէ եւ դարձեալ անարդար կ'ըլլա՞ր՝ այնպիսի դրից մէջ ապրող գիւղացիէն առանց այլեւայլութեան պահանջել եւրոպական կրթութիւն մը: Սնտոխապաշտութեան մասին խօսեցանք: Հայ գիւղացին կը նկարագրուի դարձեալ՝ կարծաշատակ ու լայնիկ, սեւամազ, կանոնաւոր՝ բայց բիրտ դիմագծութեամբ, լայնաթիկուք, եւ ի հարկէ չի մոռցուի կոր քիթը: Խտանուի շընկալ գիւղերը, կ'ըսէ, կան Հայեր՝ որոնք աւելի բաց գունով մազ եւ մորթ ունին՝ 'թերեւս Գաղղիական (Գաղատական, Gallic) սրտան խառնուրդէն": Անշուշտ կարելի է, բայց ի վերջոյ Հայոց մէջ ուրիշ ամէն կողմ ալ չեն պակսի խարտեանքեր, թէ եւ մեծամասնութիւնը սեւամազ ըլլայ: Բաց աստի հայ գիւղացւոյն եւ ընդհանրապէս հայ ազգին տիպարն այնպէս ալ միակերպ չէ՝ առանց բացառութեան ամէն գաւառաց համար ալ. (օրինակի համար ոչ միշտ՝ կարծաշատակ.) որչափ կը կարծուի — հետեւութիւն մ'իւր անցելոյն: Պէտք չկայ յիշել քաղաքացի հայոյն յատկութիւնքն, որոնք են, կ'ըսուի, ժրպանութիւն, արթն մտացիութիւն, ճարպիկութիւն վաճառականութեան գործոց մէջ եւ ձեռնարկու ոգի: Բայց գէշ չէր ըլլար ըսել նաեւ թերութիւններ. "Ազգային պակասութիւնքն են՝ պակասութիւն հաստատակամութեան, եւ ինքնապատահութիւն, միտութիւն ամենայն ինչ մեծցնելու, եւ անհամաձայնութիւն՝ որ յառաջ կու գայ ինքնահաւանութենէ եւ անձնական փառասիրութենէ: Դ՛արժէ մտածել ստոնց վրայ: Խօսելով զ. Պոլսոյ մասին՝ կ'ըսէ թէ ամէն գաւառ որոշ նկարագրու գաղթականներ կը խաւրէ. այսպէս Ալմի՝ դրամատերեր եւ լուսնափոխներ, Անտարիա եւ Արարկիի՝ վաճառականներ. Սեւաստիա՝ խոհակներ եւ պահապաններ, Վան եւ Մուշ՝ լեռնակերեր. Վամա՝ նաւակավարներ (kalkjis) եւն: Ուրիշ խնդիր է թէ որչափ կ'արժէ այս ամէն նաեւ այսօր, երբ պարագայք բաւական փոխուած են զերքին տարիներս, կ'ըսուի, մեծ յառաջարկիմութիւն ըրած է կրթութիւնը. բայց թէ ասի ըլլայ "Նորհիւ այն մշտն զոր տունն Ամերիկեան միսիոնարները", ասի միայն վերոյիշեալ տեսակիտէ գրուած կրնայ ըլլալ: Նոյնպէս է նորագոյն հայ գրականութեան վերածաղկման առթիւ պիտեղ թէ հայերէն գրոց բաւական

մեծ քանակութիւն մը (a large number) տպագրուած ըլլայ Կ. Պոլսի Ամերիկեան Bible House-ի կողմանէ: Անճիշդ է դարձեալ տեղեկութիւնս թէ «սառցին հայ մամուլը» կանգնուած ըլլայ Երուսաղէմ:

Վերընայեալ նաեւ հայ լեզուն դժուարին երեւցած է անգղիացի հեղինակին: Թեեւ հնդիկ-եւր, եւ «զարմանալի կերպով» ճոխ եւ արտա-յայտիչ» ըլլայ, բայց իրեն ականջին հնչած է «աններգշնակ», կցողական, սիրող բարդ եւ բազմավանկ բառերու: Միավանկ անգղիացւոյն ամենագժուարինն եղած ըլլալու է վերջին կէտը: «կցողական» (agglutinative) բառի բուն գիտ-նական իմաստով անճիշդ է. բայց անշուշտ Հեղինակը միայն ուզեր է բացատրել թէ հայ լեզուին մէջ յաճախագէպ են բազմաբաղաձայն վանկեր՝ առանց բաց ձայնաւորի: Ասոնք ի հարկէ «աններգշնակ» կրնան ըլլալ օտար ականջի մէջ: Ի վերջոյ լեզուի մը ներգաղնականութեան կամ աններգաղնականութեան կէտը ճաշակի խնդիր է: Իբրեւ գործնական մարդ՝ ուղեւորի մ'անհրաժեշտ պիտոյից համար, ինչպէս յիշուեցաւ, գրուած են կարգ մը յունարէն, հայերէն եւ քրդերէն բառեր, եւ քանի մը նմոյշ խօսակցութեան: Հայերէններն ընդհանրապէս գէշ չեն, եթէ երկայն բարակ չուզենք պնդել գիտ-նական ճշգրտութեան վրայ: Միայն երբեմն՝ անգղիական ուղղագրութեամբ ինքնուրոյն գոյն մ'առած են: Յայտնապէս այլեւայլ տառեր բառական գլուխ ցաւցուցած են անգղիացւոյն. այսպէս օրինակի համար՝ ղ: Կը գրուի ag, այս-ինքն՝ ու: Բայց oti = օտ, կամ keugh = քի-ղ եւ ուրիշ կերպերով. եւ ան այսպէս թէեւ bdug է «պոռ-ը» բայց անկարելի չէ որ հայ գիւղացին՝ անգղիացի ուղեւորին բերնէն լսելով՝ պտղոյ տեղ պոռ-ի մ'ալ բերէ. կամ երբ ան-գամ մը per (= քե-) ուզէ հասկընել եւ ուրիշ անգամ մը per asder (= քե՛ւ պոռ-ը) ըսել հաճի, չփոթութիւնն անկարելի չէ. ճիշդ ինչպէս պիտի ըլլայ երբ հասկընընել ուզէ tzerk (= յե-տ) եւ tzerq, որ կը նշանակէ եղբի ցեղ: Վերջապէս պիտի ուստնի անգղիացի ուղեւորը թէ Հայք carpetin jul կ'ըսեն (= շալ-ը) եւ howին (խալ-ը) պարզապէս nasl. Թողունք ուրիշները:

Գրքին բուն յարգը կը կայանայ սակայն ոչ այս ամէն ի վերջոյ ներածական մասանց, այլ յատկապէս ուղեցոյց-գծերուն վրայ: Հոն ի հարկէ՝ իւրաքանչիւր գծի համար՝ նկարա-գրուած են ճամբու ամէն մանրամասնութիւնը,

իջեանք, գիւղերը, քաղաքներն իրենց մանրա-մասնութեամբ, գծերու խառնուրդը, հեռաւորութեան չափերը, լեռանց բարձրութիւնը եւն: Եւ որչափ կրցանք դատել՝ մեզի անձամբ ծա-նօթ գծերէ, ընդհանրապէս ճիշդ են տեղեկու-թիւնքն: Եւ իբրեւ այսպիսի, քանի որ չունինք այսպիսի աճով հայերէն նոր ուրիշ ուղեցոյցներ, օգտակար է նոյն իսկ մեզի համար: (Ուրիշ կարգի գործերը՝ տեղագրութիւնքն, նաեւ ուղե-գրականք, որոնք չեն պահիր մեզի ալ, հոս նկատի չենք առնուր:) Թէ այսպիսի գրութեան մէջ կրնան գտնուիլ եւ կը գտնուին անճշդու-թիւններ ալ, զարմանալի բան մը չէ: Բայց երբ կարելի պիտի ըլլայ մեզի ունենալ այսպիսի եւրոպական աճով սեպհական ուղեցոյցներ՝ ճա-խացած քարտեզներով, եւ եւ միանգամայն բազմաթիւ ամէն ճշգրտութեամբ: Նոյն իսկ Կով-կասեան մեր եղբայրը, լաւագոյն ալ պայմանե-րու մէջ, չուճին՝ որչափ գիտենք՝ իրենց հայրե-նեաց մեր պահանջած իմաստով հայերէն ուղե-ցոյցներ: Այնպէս որ թերեւս աւելորդ աշխա-տանք չէր ըլլար, եթէ մէկը ձեռնարկըր նոյն իսկ Մուրիէի գործը՝ Կովկասի, եւ այս Ուղեցոյցը՝ Յաճկա-հայոց եւ Պարսկահայոց համար, ի մի ամփոփել եւ հայերէնի վերածել պէտք եղած բարեփոխութեամբ: Վասն զի ի հարկէ այժմ շատ բան փոխուած ըլլալու է թէ հոս թէ հոն: Ահմայ իսկ՝ ուղեգծերն ալ քէ անցնելու ա-տեն՝ հարցում մը կ'ըլլէր մեր առջեւ: Ոչչափ արդեօք այժմ այնպէս ծնացած են գիւղ ու աւան, եկեղեցի ու վանք, եւն. եւ ի՞նչ նկարա-գրութիւն պիտի ընէ՝ ապագայ ուղեգիր-մատեն-նագիր մ'երբ ներկայ ուղեցոյցը ձեռքին՝ վեր-ստագել ուզէ այս ամէնը: Անշուշտ, որչափ ալ առածի կարգ ըլլայ արեւելեան անշարժու-թիւնը, յաջորդ ուղեգիր մը կարենայ պիտի նշա-նակել նաեւ յառաջգրիմութեան կողմը, նոր ուղեցոյն, աննշան վայրեր նոր երեւոյթ մ'ա-ռած, գիւղեր թերեւս փոքրիկ քաղաքի հա-սած, եւն: Բայց կը վախնաք՝ եւրոպական չա-փով կը չափենք այնպիսի կողմեր ալ, ուր նոյն-պիսի նշանաւոր երեւոյթները գուցէ միայն մա-տերով հաշուել կարելի չլլայ՝ նաեւ տասնեակ տարիներ ետքը, եթէ հասկառակն ալ պատա-հած ըլլայ: Աս ալ արգէն հին բախտ մըն է ամէն այն կողմանց, զոր եւրոպացին «արեւելք» կը կոչէ, ինչ անուանակոչութիւն ալ կրնն:

Կ. Յ. Տ.

